

Varga Zsuzsanna

Az agrárpiac rehabilitálása Magyarországon 1956 után

A tervgazdasággal foglalkozó magyarországi szakirodalom fókuszában mind a rendszerváltás előtt, mind az azóta eltelt időszakban elsősorban az ipari vállalatok vizsgálata állt. Az agrárium szereplőivel alig foglalkoztak annak ellenére, hogy éppen ezen a területen került sor először a piaci mechanizmusok részleges korrekciójára. A jelen tanulmány egyrészt arra keresi a választ, hogy miért éppen az agrárgazdaságban indult meg a piac rehabilitálása, s meddig jutott el ez a folyamat. Másrészt pedig azt vizsgálja, hogy a piac működéséről felhalmozódott agrárgazdasági tapasztalatok milyen hatást gyakoroltak az 1960-as évek gazdasági reformmunkálataira/ új gazdasági mechanizmus előkészítő munkálatai során.

Kísérlet a piac kiiktatására a Rákosi-korszakban

Az 1945-49 közötti időszyakkal foglalkozó kutatók között a mai napig intenzív vita folyik arról, hogy mikortól is lehet egyértelműen szovjet típusú berendezkedésről beszélni Magyarországon. Annak megítélésében már konszenzus alakult ki, hogy a fordulat nem egyidőben következett be a politikai és a gazdasági életben. Ez utóbbi területen az 1948. március 25-én kiadott, a 100-nál több munkást foglalkoztató üzemek államosításáról szóló minisztertanácsi rendelet hozott döntő fordulatot. (Pető 1998: 95-110.) Az államosítások révén lehetőség nyílt arra, hogy a piaci viszonyok kiiktatásával központi irányított termelési és elosztási rendszerre térjenek át, ahol az állam tulajdonába került vállalatoknak kötelező tervutasításokkal előírták, hogy miből mennyit termeljenek. A szocializmus nagy előnyét abban jelölte meg a hivatalos ideológia, hogy a termelőeszközök magántulajdonának és a piacnak a felszámolásával lehetővé válik a népgazdasági méretekben való szervezettség, s ezáltal kiiktatódnak olyan problémák, mint a túltermelési válság, a munkanélküliség, stb. (Kornai 1993: 140-159.)

A szovjet típusú tervgazdaság Magyarországon az ipar és a nagykereskedelem területén már az első ötéves terv 1950. évi elindulása előtt életbe lépett. Más volt a helyzet a mezőgazdaságban, ahol az 1940-es évek végén a magántulajdonra épülő parasztgazdaságok voltak túlnyomó többségben. (Szakács 1998: 311-329.) Közgazdasági környezetük azonban a korlátozott piacgazdaság jegyeit mutatta. A háború utáni rendkívüli helyzetben ugyanis a koalíciós pártok – átmeneti időre tervezve – fenntartottak egy sor hadigazdasági intézkedést, közülük legfontosabbnak a mezőgazdasági termények és állatok kötelező beszolgáltatása bizonyult. A háború alatt bevezetett ún. Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszer fenntartását 1945-46 folyamán azzal indokolták a kormányzati erők, hogy az agrárszférát ért háborús károk és a lecsökkent termelés közepette a közélémezés, valamint a fegyverszüneti egyezményben vállalt jóvátételi és seregellátási kötelezettségek teljesítése csak így biztosítható. (Erdmann 1993: 7-20.)

Ez a kontinuitás jól ismert a gazdaságtörténeti szakirodalomban, arra azonban kevesebb figyelem irányult, hogy a kommunista párt 1947 után milyen új funkciókkal ruházta fel a hadigazdaság eszköztárából átvett elemeket. A mezőgazdaság kollektivizálást 1948 második felétől egyre nyíltabban felvállaló kommunista párt kénytelen volt szembenézni azzal, hogy a magántulajdonához erősen ragaszkodó parasztság nem lesz könnyen megnyerhető a közös gazdálkodás számára.¹ Ebből azt a következtetést vonta le a pártvezetés, hogy egyrészt szűkíteni kell a parasztság ártermelői tevékenységét, piaci kapcsolatait, másrészt pedig minden módon lazítani kell a mezőgazdasági termelők ragaszkodását a

¹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) M-KS-276.f. 52. cs. 4. ö. e. Jegyzőkönyv a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetőség (KV) 1948. november 27-én tartott üléséről. 2. napirend. A bel- és külpolitikai helyzet és a párt feladatai. Ea. Rákosi Mátyás

magántulajdonhoz, különösen a földhöz.² A hadigazdaság idejéből fenntartott intézkedések „újrangolásától” remélték a jelzett célok előmozdítását. Az „újrangolás” alatt azt értem, hogy a begyűjtési rendszer innentől nemcsak készletgyűjtésre szolgált, hanem az osztályharc fontos eszközévé vált. A progresszivitás elvének alkalmazásával aránytalanul megterhelték a módosabb rétegeket. A teljesíthetetlenségig fokozódó terhekkel kimondottan az volt a cél, hogy a kuláknak bélyegzett módos parasztok feladják gazdaságukat, földjeiket pedig felajánlják az államnak. Ilyen módon közvetve a kisebb földű gazdák kedvét is el akarták venni az egyéni gazdálkodástól. (Rév 1990: 162-176.) Ez a hadigazdaság rendszerében sohasem volt cél.

A begyűjtési rendszer révén az állam korlátozta a parasztság döntési szabadságát abban, hogy növényi és állati termékei felett maga rendelkezzen. A folyton növekvő beadási terhek arra kényszerítették a parasztgazdát, hogy a megtermelt termékeinek mind nagyobb hányadát nagyon olcsón adja át az államnak. Évről-évre bővült a beszolgáltatási termények listája. (Szabó – Virágh 1984: 159-179.) Eleinte csak kenyérgabonát kellett beszolgáltatni, aztán 1949-től megjelent a takarmány-beadási kötelezettség, 1950-től burgonyát, hagymát, a rákövetkező évtől pedig állati termékeket (húst, zsírt, tejet, tojást) is be kellett adni. Mindez azt jelentette, hogy egyre kevesebb olyan terménye maradt a parasztságnak, amit a szabad piacra vihetett volna. Míg 1950-ben mindössze 22% volt kötelező beszolgáltatás aránya az állami készletgyűjtésen belül, addig ez az arány 1952-re megközelítette a 75%-ot. (Erdmann 1993: 124-129.)

A begyűjtési rendszer nem csupán készletgyűjtésre szolgált, hanem igen nagyarányú jövedelemátcsoportosítást is eredményezett azáltal, hogy az áralakulás már az 1946. évi stabilizációtól, s még inkább az első öt éves terv megindításától elszakadt a ráfordításoktól. A kommunista párt számára a nehézipar fejlesztése vált elsődleges szemponttá, s az árrendszert is ennek érdekei szerint alakította. Ezt mutatta az agrárrolló szétnyílása, valamint az, hogy a gyakorta még az önköltséget sem fedező begyűjtési árak révén az állam nem fizette meg a mezőgazdasági termelőnek az általa előállított értéket. Az árszínvonal aránytalanságait jól mutatja, hogy az 1946-os stabilizációhoz képest a szabadpiaci árak egy évtized alatt meghétszereződtek, ezzel szemben az állami felvásárlási árak három és félszeresére emelkedtek, míg a beadási árak emelkedése csak másfélszeres volt. (Pető– Szakács 1985: 199-203.)

A paraszti jövedelmek megcsapolásában tehát a begyűjtési rendszer a torz árrendszer segítségével igen nagy szerepet játszott, de azért nem szabad megfelekedni arról sem, hogy működött a klasszikus jövedelem-elvonás: az adórendszer is. 1949 és 1953 között a parasztság adóterhei megháromszorozódtak. (Erdmann 1993: 121-123.)

Az egyéni gazdálkodás korlátozásának számos egyéb módoszata is volt a Rákosi-korszakban. A vetéstervek és különböző ütemtervek rendszerével akarták az egyéni termelőket tervek kötelezetté tenni. (Nagy 2001: 1075-1124.) A Földművelésügyi Minisztérium nemcsak azt írta elő, hogy például ipari növényeket kell termesztetni a gazdaságoknak, hanem meghatározta az egyes munkafázisok időpontját is. S a központilag megadott határidők be nem tartása minden esetben büntethető volt. A tanácsi szervek korabeli anyagaiból kiderül, hogy általános gyakorlat volt néhány száz forintos pénzbüntetést kivetni az alábbi indokokkal: tavaszi vetési munka elmulasztása; aratás idejében való meg nem kezdése; tarlóhántás elmulasztása, stb.

Az egyéni gazdák kollektív büntetésére is számos példát lehet hozni. Így például begyűjtési elmaradások esetén előfordult, hogy a hiányzó mennyiséget onnan vették el ahol még volt, tekintet nélkül arra, hogy az illető gazda már teljesítette az esedékes beadási kötelezettségét. A begyűjtési elmaradások miatt úgy is büntették a falut, hogy kizárták a

² MOL M-K-276. f. 53. cs. 22. ö.e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság (PB) 1949. március 3-i üléséről. 3. napirend Javaslat a mezőgazdaság öt éves tervének alapvető szempontjaira. Ea.: Hegedüs András.

szabad piaci értékesítésből. Tehát akinek maradt még terménye a beadás után, az se értékesíthette a szabad piacon. (Erdmann 1993: 148-152.)

Amikor 1951-re kiderült, hogy sem az említett intézkedések, sem az erőszakos kollektivizálási kampányok hatására nem vált tömegessé a birtokos parasztság belépése a tsz-ekbe, akkor a pártvezetés drasztikusan megemelte a terheket. Az 1951–52-es gazdasági évtől a közép- és kisparasztság beszolgáltatási kötelezettsége több mint a duplájára nőtt. (Erdmann 1993: 83-86.)

Ez az agresszív agrárpolitika súlyos károkat okozott. Sokat elárul, hogy a mezőgazdasági termelés mennyisége az öt éves terv időszakában — a kedvező 1951-es esztendő kivételével — nem érte el a háború előtti utolsó békeév (1938) szintjét. Hasonlóan alakult a népélelmezésben alapvető fontosságú kenyérgabona termése is. Az állatállomány először 1950-ben haladta meg néhány százalékkal a háború előtti szintet. Az 1951-es visszaesést követően azonban csak az évtized közepére sikerült újból elérni, illetve meghaladni az 1950. évi állatlétszámot.³

A gazdasági problémák mellett súlyos társadalmi feszültség is jellemezte az agráriumot. A „padlássöprések éveként” elhíresült 1952-es évben a beszolgáltatási terheket annyira felemelték, hogy a termelők saját háztartási, takarmányozási és vetőmag-szükségleteit fedező készletek jelentős részét is elvitték a begyűjtési szervek. (Szabó – Virágh 1984: 168-171.)

Ezt a drámai helyzetet kellett orvosolni az 1953 nyarán megalakult Nagy Imre-kormánynak. Első lépésként, július-augusztus folyamán elsősorban az elviselhetetlenre duzzadt adó- és beadási terheket, a legkülönbébb tartozásokat és hátralékokat csökkentették. Ezt követően került sor a termelési kedvet fokozó intézkedésekre (például engedélyezték a földhaszonbérletet 25 kh-ig, sőt az 1951 után felajánlott vagy elhagyott földek visszaadásáról is rendelkeztek). Csökkentették a mezőgazdasági termelők adó- és beadási kötelezettségét.⁴ Mérsékelték a gépállomási díjakat. Megkezdődött egy új – három évre szóló, s ezáltal kiszámíthatóbb – begyűjtési rendelet előkészítése, amit végül 1953. december 11-i ülésén fogadott el a kormány.⁵

A beadási kedvezmények miatt lecsökkenő terménykészleteket az állami szabadfelvásárlás kiterjesztésével akarták növelni. Ehhez persze meg kellett emelni a szerződéses és állami szabadfelvásárlási árakat. (Erdmann 1993: 248-257.) Újdonságnak számított, hogy a termelők és fogyasztók közötti közvetlen piaci kapcsolatát is igyekezett helyreállítani a kormány. „A heti, havi és országos vásárokat ismét rendszeresen megtarthatták, a piaci árusok újból építhettek standokat, elárusítóhelyeket. 1953 előtt a kofák és a falusi kistermelők piacozását egy sor vasúti rendszabállyal (elsősorban a kézipoggyász maximálásával) igyekeztek korlátozni. Az új kormányprogramig vasúton legfeljebb 5 liter bort, 2 liter tejet és tejfelt, 2 kg túrót, 1,5 kg vaját, 1 kg sajtot stb. vihetett magával az utas külön díjfizetés nélkül. Most a javaslat úgy szólt, hogy minden utas annyi pakkot vihessen magával díjtalanul a vasúton, amennyi az ülőhelye alatt és felett elfér. A bérletjeggyel utazók esetében is megszüntették azt a korábbi korlátot, miszerint csak olyan tárgyat szabad a vonatba kézipoggyászként bevinni, ami minden kétséget kizárólag személyes használatukra szolgál.” (Honvári 2006: 417.)

³ Magyar mezőgazdaság, 1851-2000. (CD-ROM) Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2000.

⁴ Azok a gazdák, akik 1953 őszén a kenyér- és takarmánygabona kötelezettségüknek eleget tettek, arra számíthattak, hogy kukorica, napraforgó és burgonya-beadási kötelezettségüket 10%-kal csökkentették. 1954-ben a terület utáni kötelező beadás mértéke (búzakilogrammban kifejezve) a dolgozó parasztok esetében 25-30%-kal volt kevesebb, mint 1953-ban. 1953. augusztus 30-ával megszüntették a fontosabb terményekkel kapcsolatos forgalmi korlátozásokat, 50%-kal felemelték a szőlő, a must és bor beadási árát. A NET 1953. évi 18. és 23. sz. törvényerejű rendelete. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1953. Budapest, 1954. 26., 28.

⁵ MOL XIX-A-83-j-93. d. Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1953. december 11-i üléséről.

Nagy Imre 1955. áprilisi lemondása után az agrárpolitikát is az 1953 előtti irányvonalhoz való visszakanyarodás jellemezte. Ez a balos fordulat hamarosan véget vetett az addigi "parasztpártoló opportunizmusnak". Formailag nem helyezték hatályon kívül a hároméves begyűjtési rendeletet, de apróbb módosításokkal irányt vettek a terhek fokozására, s a korábbi engedmények visszavételére. Ugyanezt a célt szolgálta a begyűjtési kötelezettségek elmulasztóival szembeni szankciók szigorítása. Az 1955 őszén újraindított kollektivizálás végképp ellehetetlenítette a hatalom és a parasztság kapcsolatát. 1956 első felében országsszerte a termelőszövetkezetek (tsz) bomlásáról és a begyűjtés szabotálásáról szóltak a hírek. (Varga 2006: 223–239.)

1956 hatása

Az 1956 novemberében szovjet segítséggel hatalomra került Kádár-kormány az agrárszférában olyan intézkedéssel kezdte működését, amire addig nem volt példa a szocialista blokkon belül. Eltörölte a kötelező beszolgáltatást. (Wädekin 1982) Ezt a nagy horderejű döntést több tényező kényszerítette ki. A Nagy Imre-kormány elismerve a parasztság legfőbb forradalmi követelését már október 30-án deklarálta a beadási kötelezettség eltörlését. (Papp 2006: 283-291.) Ennek visszavonását nem vállalta a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány. Az élelmiszerkészletek felett rendelkező parasztsággal való konfrontálódás, miközben az általános sztrájk miatt állt az ipari termelés, beláthatatlan következményekkel járt volna.

Ilyen körülmények között a Kádár-kormány nemcsak, hogy nem vonta vissza a Nagy Imre-kormány rendelkezését, hanem a konszolidáció érdekében egyenesen magának akarta tulajdonítani a begyűjtési rendszer eltörlésének érdemét. Ezt szimbolizálta, hogy az Elnöki Tanács november 12-én kiadott 21. sz. törvényerejű rendelete október 25-étől visszamenőleges hatállyal szüntette meg a mezőgazdasági termények és termékek kötelező beadását.⁶

Abban, hogy a kormány felvállalta az említett radikális lépést, szerepet játszott az is, hogy az agrárirányítás szerveinél 1956 folyamán számos tervezet készült a begyűjtési rendszer jövőjével kapcsolatban.⁷ 1956 végén járt le ugyanis a hatálya az 1954. január 1-jén életbe lépett három évre szóló beszolgáltatási rendszernek. Az 1956 nyarára kialakult súlyos ellátási válság hatására a párt- és állami irányítás különböző szintjein éles kritikák fogalmazódtak meg a beszolgáltatási rendszer jövőjét illetően. Jól érzékelteti ezt a pártközpont Mezőgazdasági Osztályának álláspontja: „A termelők anyagi érdekeltiségének biztosítása érdekében a legfontosabb kérdés a jelenlegi árrendszer ésszerű megváltoztatása, továbbá a begyűjtés adójellegének fokozatos megszüntetése útján, a kötelező beadási rendszer megszüntetése.”⁸

1956 őszén tehát két héten belül kétszer is eltörölték a begyűjtési rendszert. Ezzel a lépéssel a tervgazdaság egyik megváltoztathatatlan hitt elemét szüntették meg. Az államhatalom a konszolidáció érdekében lemondott egy olyan eszközről, amely révén korábban nemcsak nagy terménykészletekhez jutott szinte ingyen, hanem a mezőgazdaságból jelentős jövedelmeket tudott az iparba átcsoportosítani.

A begyűjtési rendszer felszámolásával olyan szituáció jött létre, amelyben az állam csak úgy tudott terménykészletekhez jutni, ha reális felvásárlási árat kínált értük a

⁶ Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1956. Budapest, 1957. 62. Ezzel párhuzamosan megszüntették a kötelező vetési terveket, az állatvágások engedélyhez kötését, valamint a magán-sertésvágás utáni zsírbeadási kötelezettséget. Uo. 68-69., 263-265.

⁷ MOL M-KS-276. f. 53. cs. 304. ö.e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság 1956. szeptember 28-i üléséről. 4. napirend Előterjesztés a kötelező beadás rendszerének fejlesztésére. Ea.: Szobek András.

⁸ MOL M-KS-288. f. 28/1957/5. ö.e. A KV Mezőgazdasági Osztályának előterjesztése a Politikai Bizottsághoz a mezőgazdasági politikában szükséges főbb változásokra. 1956. október 22.

termelőknek.⁹ Ebből adódóan viszonylag magas, a szabadpiaci árhoz közelítő, az 1956-os állami szabadfelvásárlási ár alapján kezdték meg a felvásárlást. Az állam a korábbi gazdasági kényszerítő eszközök helyett kereskedelmi módszerekkel, a mezőgazdasági termelők érdekeltségének biztosítására törekedve szervezte kapcsolatait az árutermelő parasztsággal valamint a termelőszövetkezetekkel, állami gazdaságokkal.

A nagy kérdés persze az volt, hogy átmeneti időre szóló megoldásról lesz szó, avagy hosszabb távon formálja a hatalom és a mezőgazdasági termelők kapcsolatait. Ez a dilemma az agrárirányítás párt- és állami szerveit is megosztotta. A kormány 1957. május 30-i ülésén önálló napirendként szerepelt a mezőgazdasági árrendszer és az árpolitika. Az Országos Árhivatal, a Földművelésügyi Minisztérium (FM) és az Élelmezésügyi Minisztérium részvételével készült előterjesztés kiinduló pontja így szólt: „Az elmúlt években – különösen 1953-ig – a mezőgazdasági termelés és felvásárlási politika túlzott mértékben támaszkodott adminisztratív kényszerrendszabályokra, amelyeknek középpontjában a kötelező beszolgáltatás és az alacsony beadási rendszer állott. Ezt a rendszert a különböző állami monopóliumok mellett forgalmi kötöttségek egészítették ki. A mezőgazdasági gazdaságpolitika így módon háttérbe szorította a mezőgazdaság tervszerű befolyásolásának az anyagi érdekeltségen alapuló elvét.” (Baráth 2009: 490.) A jövőt illetően az alábbi javaslat fogalmazódott meg: „[...] a mezőgazdaságnak az anyagi érdekeltségen alapuló tervszerű befolyásolása egyenesen megköveteli, hogy – a monopolcikk kivételével – az élelmiszerek fogyasztói árait a termelői árakból a társadalmilag szükséges forgalmi költségek felszámításával határozzuk meg.” (Baráth 2009: 490-491.) Ezen a kormányülésen is kiderült, hogy az FM vezetése sokkal több negatívumot talált az új felvásárlási rendszerben, mint a többi irányító szerv, különösen a Fehér Lajos vezette Mezőgazdasági Osztály. A két csoport közötti nézeteltérés az agrárpolitika szinte valamennyi fontos kérdésben jelentkezett, s lecsapódott az agrárirányítás megyei és járási szerveinél is. (Sipos 1991: 188-197.)

Fehér Lajos a Dögei-csoport nézeteit a következőképpen jellemezte a megyei pártbizottságok mezőgazdasági osztályvezetői számára tartott értekezleten: „Az ilyen emberek azt kívánják, hogy a termelői érdekeltséget szüntessük meg. Nem hiszem, hogy felelős párt- és állami funkcionárius merné vállalni, hogy a nagy nehezen megteremtődött érdekeltséget megszüntessük. Azt hiszem, hogy a jelenlévők egytől egyig, de a felelős vállalati funkcionáriusok sem vállalhatják ezt a felelősséget. Ezért ragaszkodunk mezőgazdasági politikánkban ahhoz, hogy az érdekeltséget úgy az egyénieknek, mint a tsz-eknek biztosítsuk. [...] milyen legyen ez az érdekeltség? [...] Két végletbe lehet elcsúszni: 1./ Amikor én a felvásárlási árakkal lemegyek vagy jóval lemegyek az érték alá. Ez volt a begyűjtés idején. Ebben az esetben érdekeltségről nem lehet szó, csak vetési-szerződéses kényszerről lehet beszélni. 2./ A másik véglet, amikor a parasztokat túlfizetjük az árakkal. Ezt sem akarhatjuk, mert ez stabilizálná a kisárutermelői viszonyokat. [...] Az idei árak elég jók ahhoz, hogy megteremtsük a termelői érdekeltséget, biztonságot. [...] Az árrendszerünknek olyannak kell lennie, hogy az érdekeltséget szolgálja. A PB ebben a kérdésben egységes.”¹⁰

Az utolsó mondattal azt akarta üzeni Fehér Lajos az MSZMP vidéki apparátusának, hogy a párt legfőbb döntéshozó testülete elkötelezte magát egy olyan agrárpolitika mellett, amely a piaci kapcsolatok és a termelői érdekeltség révén szervezi a termelést. A pártvezetést e kérdésben döntően befolyásolták az 1957-es esztendő eredményei.

Az Élelmezésügyi Minisztérium a felvásárlási rendszer első esztendejének tapasztalatait így összegezte a PB számára: „A kötelező beadás megszüntetése után a főbb cikkek zömét csaknem teljes egészében kereskedelmi módszerekkel szabad, vagy szerződéses

⁹ A mezőgazdasági termékek felvásárlása 1960. (Statistikai Időszaki Közlemények 43. kötet) Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1961. 83-84.

¹⁰ MOL M-KS-288. f. 17/9. ö.e. Jegyzőkönyv az 1957. október 28-án a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) megyei pártbizottságainak mezőgazdasági osztályvezetőivel folytatott értekezletről.

felvásárlás útján kell fedeznünk. Csupán a kenyérgabona nagyobb részét és a takarmánygabonának mintegy felét fedezi a földadó és az állami szolgáltatások díjainak természetbeni fizetése.¹¹ Az egyénileg dolgozó parasztságtól és a tsz-ektől történő felvásárlásban a szabad- és szerződéses felvásárlás aránya a főbb cikkek összességében 38,8%-ról 86,6%-ra emelkedett. [...] Ezekkel a módszerekkel a főbb cikkek jóváhagyott 1957 évi felvásárlási tervét október 31-ig bezárólag együttesen 92,1%-ra teljesítettük. A várható 1957. évi összfelvásárlás [...] a M.T. által eredetileg jóváhagyott tervnek 8-12%-os túlteljesítését jelenti.”¹²

Egy év alatt bebizonyosodott tehát, hogy a korábbinál magasabb színvonalon biztosítható a lakosság ellátása, ami meggyőzte Kádárékat arról, hogy a kényszerhelyzetben választott megoldás mellett hosszabb távon is érdemes kitartani. Annál is inkább, mivel az MSZMP vezetése által felvállalt életszínvonal-politika teljesülése ekkoriban – és még hosszú ideig – elsősorban az élelmiszerellátáson múlt, hiszen az emberek jövedelmük döntő részén még élelmiszert vásároltak. (Valuch 2003: 51-78.) Ez nem meglepő, hiszen a magyar társadalom széles tömegeinek szegényes, hiányos és gyakran egyoldalú táplálkozása nemcsak 1945 előtt, hanem az 1950-es években is jellemző volt. Az erőltetett nehéz- és hadiipar-fejlesztés egyik fontos forrása éppen a lakossági fogyasztás alacsony szinten tartása volt. Így hát a korai Kádár-korszakban elemi erővel jelentkezett az emberek bőséges táplálkozás iránti igénye.

Hiába érvelt tehát Kádár baloldali ellenzéke azzal, hogy a parasztság a munkásosztály rovására aránytalanul részesül nemzeti jövedelemből, vagy éppen azzal, hogy a parasztságon belül a kapitalista tendenciák erősödni fognak, a pártvezetés számára fontosabb volt a begyűjtés eltörlésével megélénkülő termelési kedv, s a felfutó termelés. 1957-58-ban valóban beigazolódott, hogy a kisgazdaságok a szabadabb gazdasági környezetben képesek stabilan biztosítani a városi lakosság ellátását. (Valuch 2000: 286–302.)

Ez a két esztendő – miközben több más ország, így a Szovjetunió is követte Magyarország példáját a begyűjtés eltörlését illetően – nagyon fontos tanulási időszak volt az MSZMP vezetői számára. Kitapasztalták, hogy miközben továbbra is magán-parasztgazdaságok adták a termelés zömét, az ár- és adópolitika befolyásolásával kordában tarthatók a piaci mechanizmusok. Ez például az 1957-es évben azt jelentette, hogy a parasztsághoz – a magasabb felvásárlási árak révén – kiáramlott 4 milliárd forint túlnyomó többségét különböző csatornákon vissza tudták szivattyúzni. (Honvári 2006: 426-430.)

Azáltal, hogy az árak alakulását nem annyira a kereslet-kínálat erői, mint inkább az állami árszabályozás határozta meg, az agrárpiac rehabilitálása csak korlátozott lehetett. A begyűjtési rendszer eltörlése tehát nem azt jelentette, hogy az állam lemondott a mezőgazdasági termelők kontrollálásáról. Az intézkedés jelentősége sokkal inkább abban mutatható ki, hogy a hatalom belátta bizonyos fogyasztási cikkek esetében (pl. zöldség, gyümölcs, tojás, baromfi, stb.) teret kell engednie a termelők és fogyasztók közvetlen, piaci alapon létrejövő kapcsolatának, ami a gazdálkodói autonómia kibővülését eredményezte.

Az agrárpiac újraértelmezése és a gazdasági reformfolyamat

Új helyzet a kollektivizálás befejezésével teremtdött, amikor is a magángazdaságok helyét a tsz-ek és állami gazdaságok vették át. 1961-re az egyéni gazdaságok száma 165 000-re csökkent, s a helyüket 271 állami, kb. 4200 termelőszövetkezeti gazdaság vette át. A tsz-ek

¹¹ 1957-ben az állami gabonakészletek több mint 90%-át a továbbra is a 4 hold feletti birtokkal rendelkező gazdák kalászos terménnyel fizetendő földadója, a cséplőgéprész, a malmi vám, és az állami gazdaságok termése tette ki.

¹² MOL M-KS-288. f. 28/1957/13. ö. e. Az Élelmiszerügyi Minisztérium előterjesztése az MSZMP Politikai Bizottságához az új felvásárlási rendszer eredményeiről és tapasztalatairól. (1957. november 19.)

megnövekedett szerepét mutatja, hogy ők rendelkeztek az ország szántóterületének majdnem 70%-val, s a mezőgazdasági keresők háromnegyed részét is ők foglalkoztatták.¹³

Az állami gazdaságok az ipari vállalatokhoz hasonlóan állami tulajdonban álltak, s így kötelesek voltak a tervutasításokat végrehajtani. A termelőszövetkezeteket a szövetkezeti tulajdon jellemezte, ami döntően a tagság föld-, felszerelés és állat-bevitele révén jött létre, így a hivatalos felfogás szerint a tsz gazdái maguk a tsz-tagok voltak. A valóságban azonban az államhatalom egy sor területen tulajdonosként viselkedett velük. Különösen nyíltan jelentkezett ez a szövetkezeti jövedelemelosztás ún. maradék-elvű rendszerében, ami azt jelentette, hogy a tsz-bevételeiből először az állam felé kellett rendezni a kötelezettségeket (adók, gépállomási díj, hiteltörlesztés, stb.), ezután tartalékolni kellett a következő évre, s a tagság számára csak abból lehetett részesedést osztani, ami mindezek után maradt. (Varga 2009: 1-27.) Erre a tagság többsége úgy reagált, hogy csak a kötelezően előírt, minimális munkamennyiséget teljesített a tsz-ben, ami alapján megkapta a háztáji gazdaságot. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a parasztsaládokból átlagosan csak egy fő – általában nem is a férfi családtag – lépett be a tsz-be, akkor sejthető, hogy a tsz-ek kezdetől súlyos munkaerő-problémákkal küzdöttek. Ezt a problémát belátható időn belül nem tudták gyors gépesítéssel sem megoldani.

A szövetkezeti szektor gyenge termelési eredményei miatt a Kádárék által felvállalt jóléti paktum biztosításához élelmiszer-behozatalra volt szükség, holott 1945 előtt Magyarország jelentős agrárexportőr volt. 1959-1962 között átlagosan 227 ezer tonna kenyérgabonát kellett importálni.¹⁴ A szovjet párt vezetői azonban hamar világossá tették, hogy „[...] ők nem hajlandók a beláthatatlan időig vállalni azt a szerepet, hogy gabonát csak ők termeljenek, és mindenki hozzájuk jöjjön gabonáért.”¹⁵

Ebben az újabb kényszerhelyzetben Kádárék egyrészt belátták, hogy a tsz-tagok és családtagjaik munkaerejére, szorgalmára még évekig nagy szükség lesz, másrészt pedig azzal is szembesülniük kellett, hogy a szovjet kolhoz klasszikus modellje kevésbé alkalmas a tsz-tagság anyagi érdekelttségének biztosítására. A Fehér Lajos (az MSZMP KB titkára, PB tag) körül formálódó agrár-lobbi érvelése nyomán a pártvezetés átmeneti időre engedélyezett egy olyan problémakezelést, amelynek egyik pillére a háztáji gazdasághoz, a másik pedig a részes műveléshez kötődött. (Varga 2001: 82-103.)

Hosszabb távon a háztáji gazdaságokban folytatott termelésnek óriási jelentősége lett. (Andorka 1979) Habár limitálták mind a területét, mind a háztájiban tartható állatállomány nagyságát, a jelentősége mégis abban volt, hogy a tsz-tag maga dönthette el, hogy az adott évben mit termeszt, hány állatot nevel, s azt is, hogy a háztáji terményeivel mihez kezd: önellátásra fordítja, netán eladja az állami felvásárlónak, vagy a piacon értékesíti. Habár a hatalom eredetileg csak önellátó funkciót tulajdonított neki, s azt is csak átmeneti időre, hamar kiderült, hogy bizonyos termékekben igen jelentős mennyiség került innen a piacra. (Juhász 1982: 117-139.)

A Losonczi Pál vezette FM és a pártközpont Mezőgazdasági Osztálya együttműködése nyomán évről-évre egyre több alulról jövő, a helyi adottságokhoz igazodó érdekeltégi kezdeményezés került be a túrt, illetve támogatott megoldások körébe. (Varga 2001: 82-103.) Ezekkel a helyi kezdeményezésekkel enyhíteni lehetett a tagság és a téesz-üzem szintjén jelentkező érdekeltégi problémákon, de mivel a téeszek jogi szabályozása, gazdasági környezete továbbra is a szovjet modellhez igazodott, a helyi kezdeményezések hatóereje korlátozott volt. Ez a felismerés és a Fehér Lajos köré tömörülő reformerők nyomása szerepet

¹³ Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1963.

¹⁴ MOL M-KS-288. f. 5/354. ö. e. Jelentés az MSZMP Politikai Bizottsága részére a magyar-szovjet gazdasági tárgyalásokról. (1964. december 15.)

¹⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1959-1960. évi jegyzőkönyvei. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1999. 420.

játszott abban, hogy 1961–62 fordulóján az MSZMP Politikai Bizottsága átfogó reformmunkálatot indított, melynek befejezését 1963 végére tervezték.¹⁶ Ez három területre terjedt ki: a mezőgazdaság új ár-, adó- és pénzügyi rendszerének kidolgozására, a mezőgazdasági irányítás felülvizsgálatára és az új termelőszövetkezeti törvény megalkotására.

Ez a komplex igénnyel induló munkálat új, stratégiai elemet jelentett az MSZMP agrárpolitikájában. Éppen az alulról jövő kezdeményezések tapasztalatai és a téveszkek pénzügyi problémái hatására került a piaci koordináció kérdése a reformtörekvések középpontjába. A pénzügyi részt koordináló Országos Tervhivatal anyagaiban ez így fogalmazódott meg: „A mezőgazdasági termelés irányításának fő eszköze az anyagi érdekelttség helyes alkalmazása. Minden egyéb, különben fontos befolyásolási eszköz felhasználásától csak akkor várható komoly és tartós eredmény, ha azt az anyagi ösztönzéssel is alátámasztjuk, vagy legalábbis az anyagi érdekelttség nem hat ellentétes irányba.”¹⁷

1963-ra elkészültek a mezőgazdasági reformjavaslatok.¹⁸ A bevezetésüket azonban — a gazdaságban makro- és mikroszinten jelentkező problémák miatt — 1963-64 fordulóján elhalasztották.¹⁹ (Varga 2001: 121-124.) A mezőgazdasági reformcsomag ennek ellenére nagy szerepet játszott a tervgazdaság reformjáról való gondolkodás elterjesztésében, szalonképesse tételében. Elsősorban azért, hogy a mezőgazdasági reformmunkálat átfogó jellege miatt számos minisztériumot, országos főhatóságot és kutatóintézeteket vontak be. Kulcspozíciót töltött be Nyers Rezső, részint pénzügyminiszterként, részint gazdaságpolitikai KB-titkárként. Egy későbbi interjúban úgy értékelte, hogy a Pénzügyminisztérium, a KB Államgazdasági valamint Mezőgazdasági Osztálya részvételével a mezőgazdaság ár-, adó- és pénzügyi rendszerének felülvizsgálatáról 1963-ban elkészített anyag „[...] a mezőgazdaság vonaláról már belement a gazdasági mechanizmus kérdéseibe. [...] *lényegében ez már az "ösmechanizmus" kérdésfelvetése volt agrárvonalon.*” (Saját kiemelés) (Ferber – Rejtő 1988: 20.)

A mezőgazdasági reformcsomag világossá tette, hogy milyen irányban kell a megoldást keresni. Jól jelzi ezt az 1964. február 22-i KB határozat egyik kulcsmondata: „A gyakorlati tapasztalatok azt igazolják, hogy alapvetően helyes a termelés gazdasági eszközökkel, az ár-, hitel- és beruházás-politika, a tervezési, felvásárlási és támogatási rendszer útján történő irányítása.”²⁰

Mivel a tsz-eknél nagyon értékes gyakorlati tapasztalatok gyűltek össze az 1960-as évek első felében a piac, az anyagi érdekelttség, a vállalati önállóság szerepéről, ezért nem meglepő, hogy az általános reformmunkálatok során tudatosan törekedtek arra, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél jól bevált üzemszervezési, gazdálkodási, vállalkozási formákat az állami tulajdonú vállalatokban is hasznosítsák. (Ferber – Rejtő 1988: 19-28.) A változatlan gazdaságpolitikai prioritások (pl. az iparfejlesztés elsősége) miatt azonban a piaci

¹⁶ MOL M-KS-288. f. 5/245. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottság 1961. szeptember 26-ai üléséről.; MOL M-KS-288. f. 4/45. és 4/47–48. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottság 1962. február 9-ei és március 28-30-ai üléséről.

¹⁷ MOL M-KS-288. f. 28/1963/43. ö. e. Az Országos Árhivatal Mezőgazdasági és Élelmiszer Osztályának előterjesztése a mezőgazdaság szocialista átszervezésének előrehaladásával előtérbe kerülő ár-, adó- és pénzügy-politikai teendők irányelveiről. 1963. február.

¹⁸ MOL M-KS-288. f. 5/322.ö.e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottság 1963. december 10-ei üléséről. Napirend: 1. Előterjesztés a mezőgazdaság állami irányító szervezetéről. 2. Előterjesztés a mezőgazdasági ár-, adó- és pénzügyi rendszer továbbfejlesztésének irányelveiről. 3. Előterjesztés mezőgazdasági politikánk kérdéseiről.

¹⁹ MOL M-KS-288. f. 5/326.ö.e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottság 1964. február 4-én megtartott üléséről. Napirend: 1. Mezőgazdasági politikánk kérdései.; MOL M-KS-288.f. 4/66-67. ö.e. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottság 1964. február 20-22-i üléséről. Napirend: 2. Mezőgazdasági politikánk kérdései.; U.o. 68.ö.e. Jelentés az MSZMP Központi Bizottság számára a mezőgazdaság helyzetéről.

²⁰ MOL M-KS-288. f. 4/68.ö.e. Az MSZMP Központi Bizottság határozata a mezőgazdaság helyzetéről.

mechanizmusok az ár-, a beruházási és a hitelpolitikában ezt követően is csak korlátozottan voltak érvényesíthetők. (Antal 1985: 146-166.)

A Rákosi-korszak válságfelhalmozó gazdaságpolitikája után a kádári vezetés kénytelen volt tudomásul venni azt, hogy a magántulajdon és piacellenes sztálini agrármodell erőltetése egy olyan országban, mint Magyarország — ahol a parasztságnak erős volt a földtulajdonhoz való kötődése és kiterjedt a piaci tapasztalata — katasztrofális következményekkel jár. Az MSZMP az elméleti vita helyett pragmatista úton kereste a választ erre a problémára. A szocialista országok közül elsőként, a mezőgazdaságban rehabilitálták az áru- és pénzgazdálkodás olyan elemeit, melyeket a tervgazdaság eredeti modelljében fölöslegesnek, sőt zavarónak tartottak. A mezőgazdaságban a piaci racionalitásról összegyűlt tapasztalatokat aztán a gazdaság többi szektorába is igyekeztek átültetni, bár ezt ideológiai okok miatt sosem vállalták fel. Ez a pragmatikus politika nem egy tudatos koncepció alapján, hanem menet közben formálódott, s ahogy láttuk igen nagy szerepe volt benne a politikai döntéshozók — kényszerhelyzetben újra- és újra felerősödő — „tanulási készségének”.

Felhasznált irodalom

- Andorka Rudolf (1979): *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Budapest,
- Antal László (1985): *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó,
- Baráth Magdolna (szerk.) (2009): *Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei, 1956. november 7. – 1958. január 25.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2009.
- Erdmann Gyula (1993): *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945-1956*. Békéscsaba, Tevan Kiadó
- Ferber Katalin – Rejtő Gábor (1988): *Reform(é)fordulón*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó,
- Honvári János (2006): A klasszikus begyűjtési rendszer változása az „új szakasz” meghirdetésétől a beadás megszűntetéséig. In: Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.) *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós Emeritus Professzor tiszteletére*. Budapest, Corvinus Egyetem, 409-430.
- Juhász Pál (1982): Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem (Agrárszociológia írások.) *Medvetánc*, (2.) 1.117-139.
- Kornai János (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, HVG Kiadói Rt.
- Nagy József (2001): A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években (1949-1956). *Századok*, 5. 1075-1124.
- Papp István (2006): A Begyűjtési Minisztérium az 1956-os forradalom idején és a beszolgáltatási rendszer felszámolása 1956-57-ben. In: Pál Lajos Romsics Ignác (szerk.) *1956 okai, jelentősége és következményei*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat 31-56.
- Pető Iván (1998): A gazdaság „átpolitizálása. A politika hatalma. In: Ständeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer János (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949*. Budapest, 1956-os Intézet, 95–110.
- Pető Iván – Szakács Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945-1968*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

- Rév István (1990): A beszolgáltatási rendszer jog- és intézménytörténete. In: *Gazdaság- és társadalomtörténeti szöveggyűjtemény a szocializmus magyarországi történetének tanulmányozásához. I.* Budapest, Aula Kiadó, 162-176.
- Sipos Levente (1991): Reform és megtorpanás. Viták az MSZMP agrárpolitikájáról (1956-1958) *Múltunk*, (36) 2-3. 188-197.
- Szabó Károly – Virágh László (1984): A begyűjtés „klasszikus” formája Magyarországon. *Medvetánc*, (4.) 2-3. 159-179.
- Szakács Sándor (1998): A földosztástól a kollektivizálásig, 1945-1956. In: Gunst Péter (szerk.) *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Budapest, Napvilág Kiadó, 287-343.
- Valuch Tibor (2000): Agrárkérdések és a magyar falu 1956-57-ben. In: *Évkönyv VIII.* Budapest, 1956-os Intézet, 286–302.
- Valuch Tibor (2003): A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In: *Évkönyv XI.* Budapest, 1956-os Intézet, 51-78.
- Varga Zsuzsanna (2001): *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956-1967.* Budapest, Napvilág Kiadó
- Varga Zsuzsanna (2006): A falusi társadalom feszültségócai az 1950-es évek közepén. *Múltunk* (51.) 4. 223–239.
- Varga Zsuzsanna (2009): „Földindulás után”. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. *Történelmi Szemle* (51.) 2. 1–27.
- Wädekin, Karl-Eugen (1982): *Agrarian Policies in Communist Europe.* The Hague/London, Allanheld, Osmun Publishers; Martinus Nijhoff Publishers, 1982.